

*Univerbizované názvy institucí
– stylová hodnota, expresivita
a vhodnost jejich užití
z hlediska jazykové kultury*

IVANA KOLÁŘOVÁ
(Brno)

1. Stylové vlastnosti jazykových prostředků
a jejich konkurence. Univerbizáty jako výrazové konkurenty

1.1. Možnost volby mezi výrazovými konkurenty

Potřeba vyjadřovat se kultivovaně, respektovat zásady jazykové kultury staví uživatele jazyka často před volbu mezi konkurenčními jazykovými prostředky lišícími se hodnotou stylovou, popř. dalšími příznaky (dobová charakteristika, frekvence...). Jedním z charakteristických rysů současné češtiny je konkurence souslovných názvů nepříznakových, terminologických nebo oficiálně užívaných v úředních dokumentech a na jejich základě utvořených jednoslovných výrazů – univerbizátů. Ty dnes konkurují souslovím z různých významových okruhů: názvům osob, živočichů a rostlin, jídel a nápojů, názvům částí oděvů a doplňků, názvům pracovních nástrojů a technických zařízení, názvům různých dokumentů (průkazů, listin...) a též obecným i vlastním jménům institucí, jejichž univerbizovanými názvy se chceme zabývat nejen z hlediska slovotvorného a frekvenčního, ale také z hlediska vhodnosti či nevhodnosti užívání.

1.2. Univerbizáty ve slovtvorném systému češtiny

1.2.1. Příznakovost univerbizátu. Reprezentativnost užití

Univerbizáty se vyznačují především **druhotností/sekundárností**: vždy vznikají na bázi již existujících víceslovných výrazů s tímž významem. Bývají tedy alespoň zpočátku vnímány jako příznakové a substandardní, neboť jejich užívání je hodnoceno na pozadí „oficiálně“ užívaného sousloví. U některých z nich však v důsledku pronikání do textů odborných, publicistických, popř. i administrativních došlo k posunu stylového hodnocení (viz 1.2.3.A).

Za substandardní považujeme výrazy, které již nejsou stylově neutrální (resp. knižní, terminologické), ve slovnících spisovného jazyka se hodnotí jako hovorové, slangové nebo obecněčeské: jako mírně substandardní označujeme jazykové prostředky hovorové, jako více nebo výrazně substandardní chápeme jednotky slovní zásoby s vyšším nebo vysokým stupněm expresivity, zpravidla slangové nebo ve Slovníku spisovného jazyka českého (dále cit. jako SSJČ) charakterizované zkratkou *ob.* = obecněčeské.

Užití substandardních výrazů v psaných textech jiných než soukromých, uměleckých, popř. neformálních publicistických (např. v přímé řeči z dialogu, v uměleckém fejetonu apod.) často neodpovídá vžitým stylovým normám a zásadám kultivovaného vyjadřování. Nejvyšší nároky na jejich dodržování kladou již zmiňované texty odborné a administrativní, popř. publicistické s odbornou tematikou nebo publicistické texty založené na sdělování faktů. Právě v současné publicistice se však stále častěji setkáváme s tolerancí k užívání substandardních expresivních výrazů, a to např. i v titulcích krátkých zpráv, srov. *Základky Prahy 5 dostanou počítače.* (= základní školy); *Chlapec kradl v mateřince.* (= v mateřské škole) (SYN)

Současně však není ojedinělým případem, že užití určitého výrazu, např. právě univerbizátu, v konkrétním textu neodpovídá stylové hodnotě, kterou mu slovníky spisovného jazyka přisuzují. Ne vždy je hodnocení standardnosti nebo substandardnosti zcela jednoznačné: např. *devítiletka*, *jedenáctiletka* jsou i autory Slovníku spisovného jazyka českého zřejmě chápány jako stylově neutrální, zatímco *jednotřídka*, *malotřídka* jsou hodnoceny jako obecněčeské, tj. substandardní, ačkoliv jejich skutečné užívání, jak dále ukážeme, svědčí spíše o nepříznakovosti.

Při posuzování substandardnosti, resp. příznakovosti či nepříznakovosti univerbizátu bereme v úvahu:

- slovotvornou charakteristiku, především slovotvorný prostředek, povahu derivačního základu a hláskové kombinace sufixu a zakončení derivačního základu (viz 1.2.3.A);
- styl, ráz a funkci textů, v nichž se univerbizát užívá, a pozici univerbizátu v těchto textech, resp. jeho předpokládané vnímání uživateli jazyka (viz 1.2.3.);
- poměr frekvence univerbizátu a odpovídajícího sousloví, který nám ukáže tzv. „reprezentativnost výskytu“ (Hebal 2008; Štícha 2008; viz 1.2.3.B);

1.2.2. Univerbizáty ve slovotvorné soustavě češtiny

Univerbizáty patří do slovotvorného systému češtiny stejně jako další slova fundovaná slovem jiným. Jsou tvořeny slovotvornými postupy typickými pro češtinu: derivací, kompozicí (přechodem sousloví v kompozitum), elipsou spojenou s přechodem k jiným slovním druhům a s konverzí. V rámci názvů institucí budeme dále věnovat pozornost pouze těm, které jsou tvořeny sufixací.

1.2.2.1. Odlišné vlastnosti slovotvorného systému derivovaných univerbizátů od vlastností primárních derivátů

Za základní typ derivovaného slova v češtině považujeme takové, které je motivováno a fundováno jedním základovým slovem – **deriváty primární**. **Univerbizáty** jako názvy tvořené na bázi sousloví jsou sice formálně fundovány také pouze tím členem sousloví, od jehož derivačního základu se tvoří, avšak **významově** jsou **motivovány** celým tímto **souslovím**.

1.2.2.2. Vztah soustavy derivovaných univerbizátů a derivační soustavy substantiv. Názvy institucí v derivační soustavě substantiv a univerbizátů

Zatímco jako primární deriváty mohou být tvořena všechna plnovýznamová slova, slovotvorný systém univerbizátů je omezen téměř výhradně na tvoření substantiv.

Derivované univerbizáty tvoří podskupinu všech substantivních derivátů v češtině, jejichž soustavu detailně popsal především kolektiv autorů pod vedením Dokulila a Daneše (1967). Jiní lingvisté vymezují univerbizaci jako

slovotvorný proces samostatný, jehož postupy jsou často stejné jako ty, jimiž se tvoří deriváty primární (Štícha 2012).

Dokulil a Daneš v rámci derivovaných substantiv rozlišují slovotvorné kategorie, zahrnující vždy utvořená substantiva spojená společným obecným významem a vztahem k základovému slovu (Dokulil 1962: 75): názvy osob činitelské, konatelské, názvy obyvatelské, názvy nositelů vlastností; názvy neživých skutečností: prostředků činnosti, míst, vlastností, dějů.

Názvy institucí nejsou ve slovotvorbě pojímány jako **samostatná slovo- tvorná kategorie**, jsou nejčastěji zahrnovány mezi názvy míst (Daneš 1967: 434–477). Následující tabulka ukazuje srovnání slovotvorných vlastností názvů institucí tvořených jako deriváty primární a univerbizáty:

Názvy institucí – primární deriváty	Názvy institucí – univerbizáty
Odvozené od podstatných jmen: (srov. Daneš 1967: 434–476) - árna : hvězdárna - ice : celnice - írna : strojírna - isko : středisko - na : ředitelna - ovna : knihovna - ství : biskupství pod- : podvýbor sub- : subdiakonie (srov. např. Těšitelová 1967: 711, 714)	Odvozené od podstatných jmen - ák : <i>pracák</i> (Úřad práce)
Odvozené od přídavných jmen: - na : <i>léčebna</i> - ice : <i>nemocnice</i> (srov. Daneš 1967: 434–476)	Odvozené od přídavných jmen: - ák : finančák (<i>finanční úřad</i>), kulturák, děčák, - árna : strojárna, peďárna - da : filda - ka : devítiletka, jedenáctiletka, reálka, výpočetka
Odvozené od sloves - na : ozdravovna - liště : učiliště - árna : tiskárna - ovna : studovna - ice : celnice - ka : automobilka (srov. Daneš 1967: 434–476)	Odvozené od sloves 0

Tabulka je východiskem pro srovnání slovtvorných vlastností názvů institucí tvořených jako deriváty primární a názvů institucí univerbizovaných, které mohou být i důležitým kritériem pro hodnocení stylové.

A. Vztah slova utvořeného ke slovu základovému

Zatímco názvy institucí tvořené jako primární deriváty jsou odvozovány nejčastěji – podobně jako názvy míst – od substantiv nebo sloves a jen zřídka od adjektiv, univerbizované názvy institucí jsou tvořeny většinou od **adjektiv**, zřídka vznikají ze substantiv (např. *pracák* = *úřad práce*). Tato skutečnost souvisí především s tím, že univerbizáty se v češtině tvoří nejčastěji na bázi sousloví ‘adjektivní atribut + substantivum’ a bývají fundovány řízeným členem v této dvojici, tj. adjektivem: *dětský domov* – *děčák*; stejně tak v případě, kdy univerbizát vzniká ze sousloví ‘substantivum + substantivní neshodný atribut’, je fundujícím slovem substantivum atributivní, nikoliv řídicí (*úřad práce* – *pracák*).

B. Slovtvorné postupy a slovtvorné prostředky

Derivované názvy institucí jako primární deriváty se tvoří se **sufixací** a **konverzí**, zřídka prefixací. Odvozené univerbizované názvy institucí, které máme k dispozici, se tvoří především sufixací. Výrazný je však především rozdíl ve využití sufixů. Zatímco při tvoření názvů institucí jako primárních derivátů se uplatňuje sufixů několik (*-na*, *-árna*, *-ice*, *-ín*, *-ina*, *-iště*, *-na*, *-ovna*), pro **univerbizáty** je jejich počet značně omezený. Jednoznačně nejvíce univerbizátů je tvořeno sufixy *-ka* a *-ák*, které se pro takto tvořené názvy institucí jeví jako jediné produktivní. Produktivita dalších sufixů, např. *-árna*, *-da*, *-áč*, je v současné době omezená.

Univerbizované názvy institucí – jako zřejmě většina ostatních univerbizátů – jsou sice produktem především neformálních jazykových projevů, nepřijímají příliš často inovace. Na změny ve slovní zásobě, resp. na užívání nových sousloví, reagují univerbizační procesy tím, že tvoří univerbizáty novým souslovím konkurující, např. *akciovka* (akciová společnost), *neziskovka* (nezisková společnost), z názvů s jiným významem uvádíme např. *plážák* (plážový volejbal), je však patrné, že stále využívají převážně stejné slovtvorné formanty.

1.2.3. Stylové vlastnosti univerbizátů ve srovnání s primárními deriváty

Jak jsme uvedli, univerbizované názvy institucí jsou vnímány jako v různé míře příznakové, protože ve vědomí většiny uživatelů jazyka jsou jako noremní, užívané v úředních dokumentech nebo odborných textech, zafixovány názvy souslovné. Univerbizát vytvořený vlastně zjednodušením bývá zpočátku většinou součástí neoficiální vrstvy slovní zásoby a podle slovtvorného prostředí, kterým je utvořen, a základu, k němuž se tento prostředek připojuje, se projevuje jako v různé míře expresivní. A právě tato expresivita je u názvů užívaných v oficiálních dokumentech vnímána jako nevhodná, v textech odborných, úředních či jiných textech formálního rázu jako znak vyjadřování nekultivovaného. Eventuální změny stylového hodnocení univerbizátu je pak ovlivněn frekvencí jeho výskytu v konkrétních textech. A naopak frekvence, resp. poměr frekvence univerbizátu a sousloví, může být signálem chápání univerbizátu jako standardního nebo substandardního.

Některé univerbizáty vnímané zpočátku jako substandardní pronikají časem do textů formálních: do stylově neutrálních faktografických textů publicistických, do literatury faktu, popř. i do textů odborných (zpravidla populárněnaučných). Vnímání univerbizátu v těchto textech jako porušení stylové normy, a tedy jako prohřešek proti jazykové a řečové kultuře, pak někdy ustupuje a jednoslovný výraz nahrazující původní sousloví začne být hodnocen jako stylově neutrální. Tento posun stylového hodnocení však ovlivňují i další faktory, především slovtvorné spolu se stavbou slova a hláskovými kombinacemi.

A. Slovtvorné vlastnosti a hlásková stavba ovlivňující hodnocení expresivity univerbizátu

Expresivitu dotváří, a tedy hodnocení univerbizátu jako substandardního podporují:

- spojování palatální souhlásky v konci derivačního základu s *-a-/-á-* v sufixu: *peďák, berňák, učňák*;
- deminutivnost v názvu instituce: *mateřinka*;
- hodnocení určitých sufixů jako znaku expresivity, zejména sufixu *-ák*, který od adjektiv tvoří často i primární deriváty chápáné jako expresivní (názvy nositelů vlastností);
- nestandardnost spojení sufixu *-árna* se základem adjektivním;
- redukce kmene základového slova, který se stává derivačním základem: tím může být buď plný kmen, tj. kmen, který dostaneme odtržením koncovky od

základového slova: akciová společnost – *akciov-ka*, popř. kmen redukovaný, který vznikne zkrácením základového slova o celý formant: měšťanská škola – *měšťan-ka*¹;

Kmen může být redukovaný několikanásobně, tj. i o komponenty ze synchronního pohledu neslovotvorné komponenty, zejména je-li základové slovo přejaté, srov. pedagogická fakulta – *ped-ák*, filozofická fakulta – *fil-da*. Právě univerbizáty tvořené z tohoto typu kmene bývají zpravidla substandardní. Konkrétní doklady však ukazují, že substandardní mohou být i univerbizáty tvořené od neredukovaného kmene;

Je patrné, že stavba slova ovlivňuje hodnocení jeho standardnosti nebo substandardnosti výrazněji než frekvence: např. univerbizát *učňák* má frekvenci srovnatelnou s frekvencí sousloví *učňovská škola*, hlásková stavba (kombinace *ň + á*) vytvářející hláskovou expresivitu však řadí toto slovo jednoznačně k substandardním, podobně jako slovo *berňák* (berní úřad).

B. Frekvence a standardnost/substandardnost univerbizátů

Je zřejmé, že za standardní považujeme především univerbizáty, u nichž poměr frekvence k frekvenci odpovídajícího sousloví hovoří o reprezentativním výskytu. Při posuzování této reprezentativnosti vycházíme ze součtu dokladů s oběma konkurenčními prostředky a jejich výskyt považujeme za „reprezentativní“ tehdy, tvoří-li počet dokladů s jedním z nich alespoň 20 % z tohoto součtu.

Příklad: slovo *měšťanka* má výskyt 673, sousloví *měšťanská škola* 1121, součet výskytu obou je tedy 1794; počet dokladů univerbizátu *měšťanka* tvoří 37,5 % z tohoto součtu. Jeho výskyt tedy je reprezentativní, zatímco výskyt slova *mateřinka* s mnohem vyšší frekvencí (6400) reprezentativní není: součet jeho frekvence a frekvence sousloví *mateřská škola* (45989) je 52389, počet dokladů s univerbizátem tedy tvoří pouze 12 % z něj.

2. Hodnocení konkrétních univerbizátů

2.1. Názvy škol

2.1.1. Názvy škol podle délky trvání

Vznikají na bázi sousloví ‘složené adjektivum s druhou částí *-letý + škola*’, tvoří se od adjektiva sufixem *-ka*. Derivačním základem je spojení dvou plných

¹ Přechýlené homonymní slovo se tvoří od plného substantivního kmene.

kmenů (tj. kmene číslovky a substantiva, které tvoří základové složené adjektivum)²:

devítiletka 879 – devítiletá škola 345³

jedenáctiletka 225 – jedenáctiletá škola 21

osmiletka 59 – osmiletá škola 28

V korpusu jsme se setkali též s názvem *dvanáctiletka* (49), kterému však sousloví *dvanáctiletá škola* téměř nekonkuruje (nalezeno pouze ve 3 dokladech), a v minimálním počtu dokladů se slovem *dvouletka* 2 – dvouletá škola 10 (míněno: dvouletá praktická škola).

Podle očekávání má nejvyšší výskyt jak univerbizát *devítiletka*, tak odpovídající sousloví *devítiletá škola* (jako označení základního typu školy), a *jedenáctiletka*, který je doložen především v publicistických textech nebo v beletrii připomínajících reformu, která dočasně v 50. letech minulého století nahradila *dvanáctiletou střední školu* školou *jedenáctiletou*. Oba názvy svou frekvencí více než 10x převyšují frekvenci odpovídajících sousloví.

Doklady: Bylo totiž rozhodnuto, že reformovanou školu je třeba dále reformovat, a to zrušením posledního, čtvrtého ročníku, a z *dvanáctiletky* udělat *jedenáctiletku*. S cílem zvýšit kvalitu vzdělání. (SYN; umělecká próza)

Teď mám za sebou občanskou *osmiletku*. *Osmiletka* bývala za mého dětství školou základní. (SYN; publicistický text)

Univerbizované názvy se užívají např. i v historických textech, jsou tedy zřejmě považovány za standardní a stylově neutrální, srov. doklad:

Ve velké Roudce jsem dokončil školní docházku a poté jsem studoval střední všeobecně vzdělávací školu, říkalo se jí tenkrát *jedenáctiletka*. (SYN; populárněnaučný text)

2.1.2. Názvy škol podle počtu tříd a organizace výuky

Vznikají na bázi sousloví 'složené adjektivum s druhou částí *-třídní* + škola'. Jsou odvozeny opět od adjektiva sufixem *-ka*:

jednotřídka 593 – jednotřídní škola 82

malotřídka 2138 – malotřídní škola 527, málotřídní škola 212

dvoutřídka 214, *dvojtřídka* 82 – dvojtřídní škola 18, dvoutřídní škola 83

trojtřídka 18 – trojtřídní škola 15

² Není-li uvedeno jinak, řadíme doklady sestupně dle frekvence univerbizátů

³ Číslo uvádějí počet dokladů nalezených v Českém národním korpusu SYN.

čtyřtřídka 29 – čtyřtřídní škola 35
pětītřídka 11 – pětītřídní škola 34
osmitřídka 2 – osmitřídní škola 2
devítītřídka 1 – devítītřídní škola 12

V korpusu se též vyskytly v mizivém počtu dokladů názvy *šestītřídka* (4), *sedmītřídka* (2), k nimž však nejsou doložena odpovídající sousloví.

Podle očekávání se nejčastěji setkáme se slovy *malotřídka* a *jednotřídka*, popř. ještě *dvoutřídka/dvojtřídka* – s názvy typů škol dávaných do protikladu k „tradiční“ škole, v níž výuka probíhá po ročnících: malotřídním, jednotřídním a dvojtřídním školám je tedy zřejmě věnována v tisku mnohem větší pozornost než ostatním uvedeným typům škol. V současné češtině univerbizáty *jednotřídka* a *malotřídka* postupně odsouvají z užívání původní názvy souslovné, ačkoliv jsou – na rozdíl od názvů škol s komponentem *-letka* – hodnoceny jako mírně substandardní (resp. v SSJČ je u nich dokonce hodnocení *ob.* = obecněčeské). Tomu by však neodpovídal nejen poměr jejich frekvence a frekvence odpovídajícího sousloví, ale ani užívání v konkrétních textech, jež evidentně není chápáno jako porušení normy nebo prohřešek proti kultivovanému vyjadřování (viz doklad z textu populárněnaučného) – viz doklady:

Při prohlížení rodinného alba jsem objevila fotografii naší vesnické školy v Kozlově a vybavila se mi vzpomínka stará přes čtyřicet let. Škola byla **jednotřídka**. Kde se průměrně dvacet žáků všech pěti ročníků učilo v jedné třídě, vytápěné vzadu jedněmi kamny. (SYN; publicistický text)

Od roku 1972, kdy jsem absolvovala fakultu, jsem získala praxi na všech typech škol – od venkovské **malotřídky** přes učňovskou školu, střední školu, VOŠ i VŠ (externě). (SYN; populárněnaučný text)

2.1.3. Názvy škol podle stupně poskytovaného vzdělání

Vznikají opět na bázi sousloví ‘desubstantivní adjektivum + škola’. Adjektivum je odvozeno sufixy *-ský* (mateřský, měšťanský) nebo *-ní* (základní). Univerbizáty se tvoří od těchto adjektiv:

- deminutivním sufixem *-inka*:
mateřinka 6400 – mateřská škola 45989
- sufixem *-ka*:
základka 2152 – základní škola 153452
měšťanka 673 – měšťanská škola 1121

Výskyt univerbizátů *mateřinka*, a především *základka* je vysoký pouze v absolutní frekvenci: při srovnání s frekvencí odpovídajících sousloví je zřejmé, že zejména užívání slova *základka* je stále vnímáno jako nereprezentativní a pro řadu uživatelů je jazykovým prostředkem substandardním. *Mateřinka* má místo sice v psaných textech publicistických, ale neformálních. Toto slovo se však stalo i vlastním názvem festivalu – přehlídky profesionálních loutkových divadel. Jako název instituce je však v odborných textech upřednostňováno sousloví. Univerbizační deminutivní název působí nepříliš vhodně, a to někdy i v publicistických textech, zejména v novinovém titulku – viz doklady:

Do školy mají volný vstup bývalí žáci i děti z **mateřinky**. (SYN; publicistický text)

nebo v krátkých věcných zprávách, v nichž se objevuje i slovo *základka*:

K uzavření konkrétních školek došlo např. i proto, že podle názoru obvodního úřadu (OÚ) byla budova **mateřinky** zastaralá a nevyhovující. (SYN; publicistický text)

Radnice vyhlásila veřejnou soutěž na rekonstrukci hřiště u **základky**. (SYN; publicistický text)

Naopak univerbizát *měšťanka* s absolutní frekvencí ve srovnání se slovy *základka* a *mateřinka* výrazně nižší, avšak srovnatelnou s frekvencí sousloví (poměr cca 1 : 2) může být chápán jako rovnocenný se souslovím a potvrzují to i konkrétní případy užití, ačkoliv SSSJČ tento výraz hodnotí jako hovorový (mírně substandardní) – viz doklady:

Tak když jsem třeba dělal přijímací zkoušku do gymnázia, tak jsem neuspěl z němčiny, protože jsme ji tehdy na meziříčské **měšťance** neměli. (SYN; publicistický text)

Ale když se za něj jeho budoucí učitel, významný houslista a pedagog profesor Otakar Ševčík, osobně zaručil, a otec Kubelík se zavázal, že Jan dokončí třetí ročník **měšťanky**, ctihodní profesori přimhouřili oči. (SYN; populárněnaучný text)

2.1.4. Názvy škol podle odborného zaměření poskytovaného vzdělání

Konkurují souslovným názvům ‘desubstantivní adjektivum + *škola*’, v němž je adjektivum odvozeno od názvu oboru. Zatímco univerbizáty v 2.1.1. a 2.1.2. jsou vnímány jako standardní a výrazy z 2.1.3. jako mírně substandardní (hovorové), následující univerbizáty jsou jednoznačně výrazněji substandardní s výjimkou standardního názvu *reálka* 2163 – *reálná škola* 128, *reálné gymnázium* 1825; a spíše hovorového slova *průmyslovka*, které se stává součástí

běžně užívaných sousloví (*stavební průmyslovka, strojní průmyslovka*): *průmyslovka* 5658 – *průmyslová škola* 10010.

2.1.4.1. Univerbizáty se sufixem *-ka*

Tvoří se od adjektiv ze stejného typu sousloví jako univerbizáty v 2.1.1. až 2.1.3. Mají však většinou výrazně nižší výskyt a vyznačují se vyšším stupněm expresivity.

Fundujícím slovem jsou adjektiva:

– se sufixem *-ní*

hudebka 365 – *hudební škola* 58, *hudební kroužek* 259 (*hudební výchova* – 47)

výtvarka 103 – *výtvarná škola* 6, *výtvarný kroužek* 1343

stavebka 37 – *stavební průmyslová škola/průmyslová škola stavební* 843, *střední škola stavební* 273, *odborná škola stavební* 216

zdravka/zdrávka 29, *zdravotka* 25 – *střední zdravotnická škola* 4036, *střední zdravotní škola* 285

dopravka 9 – *dopravní průmyslová škola* 9, *střední dopravní škola* 22

– se sufixem *-ový*:

hotelovka 259 – *hotelová škola* 3028

jazykovka 261 – *jazyková škola* 4404

sportovka 25 – *sportovní škola* 1078

– se sufixy *-ský, -cký, -ický*

ekonomka 226 – *Vysoká škola ekonomická* 4329, *střední škola ekonomická* 55, *odborná škola ekonomická* 173, *střední ekonomická škola* 557

zemědělka 165 – *střední škola zemědělská* 200, *vyšší škola zemědělská* 980, *zemědělská škola* 4031

keramka 11 – *průmyslová škola keramická* 516, *odborná škola keramická* 24

Pozoruhodný je rozdíl mezi výskytem slov *hudebka* a *výtvarka* a poměrem jejich frekvence k frekvenci odpovídajících sousloví. V obou případech jde o substandardní názvy zájmových uměleckých škol zaměřených na hudební a výtvarnou výchovu, popř. příslušných kroužků v nich, jsou typické především pro slangové vyjadřování žáků základních škol. Zatímco však název *hudebka* je co do frekvence zcela rovnocenný součtu výskytů odpovídajících sousloví, výskyt slova *výtvarka* je ve srovnání se souslovím více než 10x nižší. S těmito slovy se setkáme i v populárněnaučných textech, v nichž však jejich užití nepůsobí jako vhodné, srov.:

Ale s tím talentem je to složitější. Dospěli jsme k poznatku, že obecná hudebnost je ve většině dětí. U nás hrají i ty, které **hudebka** odmítla pro nedostatek talentu. (SYN; populárněnaučnýtext)

Na **výtvarce** byla jedním z odborných předmětů fotografie. Ta má zase hodně blízko k filmu. (SYN; populárněnaučný text)

S dalšími substandardními univerbizovanými slangovými názvy středních škol včetně těch, kterým odpovídají jak názvy škol středních, tak vysokých (*ekonomka, keramka, stavebka, zdrávka/zdravotka, zeměděлка*) a názvy speciální (*jazykovka*) a jejichž frekvence je 11x a vícekrát nižší než frekvence odpovídajícího sousloví, se setkáme v publicistických textech, např. v těch, které dávají rady a doporučení, srov.:

Přímá zkušenost je určitě tím nejlepším prověřením kvality. Čím více typů dostanete, tím lépe. Pokud se nemáte s kým poradit, budete **jazykovku** asi hledat na internetu. (SYN; publicistický text)

ale i v textech zpravodajských věcných, v nichž jejichž užití je příznakové a může působit i jako odchylka od stylové normy, nebo dokonce jako výraz narušující kultivovanost projevu:

Zatímco totiž kapacitně nevyužitá **zeměděлка** sídlí v prostorách patřících školství, budova gymnázia je v majetku města a školský úřad platí za její pronájem. (SYN; publicistický text)

Studenti meziríčské **stavebky** mají laboratoř světové úrovně. – Na meziríčské **stavebce** brali o třicet žáků víc. (SYN; publicistický text)

2.1.4.2. Univerbizáty se sufixem *-árna*

Tvoří se tak převážně názvy škol patřící do slangové mluvy středoškoláků a vysokoškoláků, a to od adjektiv se sufixem *-ní* (*strojní, stavební*) nebo *-cký/-ický* (*pedagogický*):

strojárna 37 – strojní průmyslová škola 113, průmyslová škola strojní 444, strojní fakulta 1164

stavárna 27 – stavební (průmyslová) škola 137, průmyslová škola stavební 843, stavební fakulta 1381

peďárna 3 – pedagogická škola 2627, střední pedagogická škola 1549, pedagogická fakulta 10146

Jde o univerbizáty se znatelně vyšší expresivitou ve srovnání s univerbizáty se sufixem *-ka*: expresivita zřejmě souvisí nejen se sufixem *-árna*, ale přede-

vším s výraznou redukcí kmene, který se stává derivačním základem, a se spojením *-j-* nebo palatalizované souhlásky *s -á-* v sufixu. S užitím těchto univerbizátů v oficiálních textech se podle očekávání nesetkáme, mají místo pouze v textech uměleckých nebo v méně formálních publicistických textech, např. v záznamech neformálních rozhovorů – viz doklady:

Gymnázia, **strojárna**, **stavárna** – to byly líhně zdejších talentů. (SYN; publicistický text)
Iloně bylo tenkrát šestnáct a studovala střední **pedárnu**. (SYN; publicistický text)

2.1.4.3. Univerbizáty se sufixem *-ák*

Konkurují převážně souslovím jak se substantivem maskulinním, tak femininním:

učitelák 13 – učitelství 900

učňák 375 – učňovská škola 603

pedák 14, *pedák* 51, *pajdák* 75 (též *pedárna*) – pedagogická škola 2627, střední pedagogická škola 1549, pedagogická fakulta 10146

Nesou opět vyšší stupeň expresivity než názvy se sufixem *-ka*, resp. jejich expresivita je srovnatelná s expresivitou názvů se sufixem *-árna*. Překvapivá je srovnatelná frekvence univerbizátu *učňák*, výrazně substandardního a expresivního, a odpovídajícího sousloví, přestože se často hovoří o nedostatečné pozornosti věnované v současné době této instituci:

Vybrat si střední školu nebo **učňák** – to jsou nejčastější témata hovoru mezi spolužáky. (SYN; publicistický text)

Objevuje se i v novinových titulcích, v nichž však jeho užití není příliš vhodné:

Zeměděлка i **učňák** otevřou své brány. (SYN; publicistický text)

Slovo *učitelák* je dnes již historismus, zřídka je doloženo ve výkladových textech, zpravidla užitá v uvozovkách:

Před válkou se výše zmíněné pedagogické školy nazývaly „**učiteláky**“ neboli učitelství. (SYN; publicistický text)

2.1.4.4. Univerbizáty se sufixem *-da*

Jsou reprezentovány dvěma názvy výrazně substandardními odvozenými od jednoslabičného základu – první slabiky přejatého adjektiva. Srovnání jejich

výskytu a výskytu sousloví potvrzuje, že se v psaných textech téměř neužívají, mluvčí jsou si tedy vědomi jejich výrazné substandardnosti.

filda 30 – filozofická fakulta 10388

pajda 7 – pedagogická fakulta 10146

Přesto se např. slovo *filda* objeví i v publicistickém textu, zpravidla však v uvozovkách signalizujících vědomí pisatele o možném porušení stylových norem jiným užitím tohoto výrazu ve veřejném textu:

Na smutnou skutečnost upozorňuje Miroslav Grass z olomoucké „**fildy**“: „Dostat se na internet je občas značně problematické. Chatování je sice zakázáno, ale mnozí to nerespektují. (SYN; publicistický text)

2.2. Názvy vědeckých a jiných odborných institucí

Konkurují opět téměř výhradně souslovím ‘adjektivum + substantivum’ (středisko, podnik, ústav...)

2.2.1. Názvy se sufixem *-ka*

Jsou reprezentovány názvem:

výpočetka 6 – podnik výpočetní techniky 575, ústav výpočetní techniky 27

2.2.2. Názvy se sufixem *-ák*

Sousloví s adjektivem se sufixem *-ický* konkurují univerbizátý:

prognosták 15 – prognostický ústav 667

kosmeták 19 – kosmetický salon 1122, kosmetický ústav 31

Sousloví s adjektivem se sufixem *-ný* konkuruje univerbizát:

výzkumák 103 – výzkumný ústav 8626, výzkumný institut 295

Substandardnost je ve všech případech evidentní a je signalizována i velice nízkou frekvencí (až téměř 100x nižší ve srovnání s frekvencí sousloví). Uživatelé jazyka si tedy uvědomují jejich nevhodnost pro psané texty.

2.3. Názvy státních a sociálních institucí a ústavů

Konkurují nejčastěji souslovím ‘adjektivum + substantivum’, nejčastěji s názvem *úřad, ústav*. Zejména tyto univerbizátý jsou vnímány na pozadí souslovných názvů v oficiálních dokumentech jako výrazně příznakové a expresivní.

2.3.1. Názvy státních úřadů podle funkce

2.3.1.1. Univerbizáty ze sousloví ‘adjektivum + substantivum’

A. Univerbizáty se sufixem *-ák*

Nesou výraznou expresivitu. Konkuruje sousloví s adjektivem tvořeným sufixem *-ní*:

finančák 65 – finanční úřad 23115

berňák 665 – berní úřad 964

obecňák 6 – obecní úřad 49748

Sousloví s adjektivem se sufixem *-ový* konkuruje:

byťák 153 – bytový odbor 1705

Expresivitu vytváří – podobně jako u výrazů v 2.2.1.2., 2.2.1.3., 2.2.2. – kombinace palatalizované souhlásky a *-á-*. Substandardnost názvů *byťák*, *finančák*, *obecňák* je signalizována nízkou frekvencí ve srovnání s frekvencí odpovídajících sousloví. Překvapivý je téměř 10x vyšší výskyt názvu *berňák* než výskyt názvu *finančák* a zcela srovnatelná frekvence konkurujících si výrazů *berňák* a *berní úřad*. Je zřejmé, že *berňák* se neužívá jako historismus, ale nahrazuje název *finanční úřad*.

S těmito univerbizáty se setkáme téměř výhradně v textech uměleckých nebo v neformálních textech publicistických, popř. v literatuře faktu. Ovšem v řadě jiných psaných textů než uměleckých jejich užití působí spíše nevhodně, až nekultivovaně, jako např. v následujících dokladech:

Daňové přiznání může klientovi vyplnit v podstatě každý, kdo to umí, a podepíše ho klient. Třádot o odklad na **berňák** však může podat v podstatě jen daňový poradce nebo advokát a komerční právník. (SYN; publicistický text)

Obral **berňák** (SYN; novinový titulek)

B. Univerbizáty se sufixem *-ka*

Konkurují souslovím:

– s adjektivem se sufixem *-ní*:

kriminálka 5323 – kriminální policie 6965

sociálka 1466 – sociální odbor 4098, sociální úřad 593

dopravka 448 – dopravní policie 7361

dopravka 43 – dopravní inspektorát 11206

– s adjektivem se sufixem *-ový*:

pasovka 16 – pasová kontrola (celnice) 908

pasovka 52 – pasová služba 356, pasové oddělení 145

zásahovka 219 – zásahová jednotka 5786

Ústup názvu *pasovka* ve významu ‘pasová kontrola’ souvisí zřejmě se ztrátou významu této kontrolní instituce, zatímco ve druhém významu (pasová služba, pasové oddělení) zůstává, ovšem i výskyt v tomto výrazu je nižší než výskyt ostatních univerbizátů v B s výjimkou slova *dopravka*.

Míra expresivity těchto univerbizátů je nižší než expresivita univerbizátů v A, frekvence některých z nich (*sociálka*, *kriminálka*) je srovnatelná s frekvencí sousloví. Přesto jde i v tomto případě o výrazy substandardní, které by se neměly objevovat např. v odborných textech nebo v neformálních textech publicistických a v textech úředních. Např. nevhodně je slovo *sociálka* užito – podobně jako jiné substandardní univerbizáty – v novinových titulcích:

teně ze **sociálky** hrozí vězení. (SYN; publicistický text)

Lidi, které má podbořanská **sociálka** na svém seznamu potřebných, přibývá. (SYN; publicistický text)

2.3.1.2. Univerbizáty ze sousloví ‘substantivum + substantivum’

Jsou zastoupeny názvem *pracák* 760 – úřad práce 73455

2.3.2. Názvy institucí podle způsobu hospodaření

Konkurují sousloví s adjektivem tvořeným sufixem *-ový*

akciovka 2325 – akciová společnost 46665

neziskovka 1553 – nezisková organizace 16756

příspěvkovka 33 – příspěvková organizace 11368

rozpočtovka 26 – rozpočtová organizace 1297

Ve všech případech jde o názvy substandardní, i když méně expresivní než názvy v 2.3.1.1., resp. 2.3.2. a 2.3.3. Jako překvapující jevit více než 50x vyšší výskyt slov *akciovka*, *neziskovka* než výskyt univerbizátů zbývajících (souvisí zřejmě, podobně jako u některých názvů typů škol, s výraznou pozorností, která je v tisku *akciovkám* a *neziskovkám* věnována).

2.3.3. Názvy úřadů a institucí podle poskytovaných služeb

Konkurují sousloví s adjektivem tvořeným sufixem *-cký/ický*:

děčák 468 – dětský domov 28830

diagnosták 35 – diagnostický ústav 2416

kojeňák 83 – kojenecký ústav 3107

Substandardnost a expresivita jsou dány nejen hláskovým spojením *t' + á, ň + á*, netypickým pro standardní češtinu, ale též vnímáním charakteristické funkce těchto institucí: bývají spojeny s nepříjemnými zážitky a s nepříznivou životní situací.

2.4. Názvy kulturních institucí

2.4.1. Názvy ze sousloví apelativního

2.4.1.1. Názvy se sufixem *-ák*

Jde především o instituce nesoucí názvy podle budov, v nichž sídlí. Jejich univerbizované názvy konkurují souslovím 'adjektivum + substantivum':

– s adjektivum se sufixem *-ní*:

kulturák 1714 – kulturní dům 62476

– s adjektivem se sufixem *-ový*:

filmák/filmáč 28 – Filmový klub dětí 43, Protivínský filmák – 28, filmový festival 448, společnost Filmák 39, agentura Filmák 9, firma Filmák 1, sdružení Filmák 16

Není právě radostným zjištěním, že výrazně substandardní a expresivní název *Filmák* slouží jako vlastní jméno jednak kulturních institucí, jednak kulturní akce. Stejně tak se slovo *filmák* užívá jako obecné označení filmového klubu v publicistických textech, překvapivě častý je výskyt stejně substandardního a expresivního slova *kulturák* (ačkoliv se ve srovnání s několikanásobně vyšší frekvencí sousloví může jevit zanedbatelný), srov. např. v dokladech:

Drahé kameny a minerály z celého světa si prohlédnou návštěvníci výstavy Turnov kámen 97, která se uskuteční 15.–19. května v **kulturáku**. (SYN; publicistický text)

Protivínský **Filmák** byl o životě kolem nás. (SYN; publicistický text)

V Sušici je „**filmák**“ o přírodě a zvířatech. (SYN; publicistický text)

Proto **filmáč** přešel k tomu, že alespoň nabízí před promítáním písemné materiály k filmu. (SYN; publicistický text)

2.4.2. Názvy ze sousloví propriálníhoho

2.4.2.1. Názvy se sufixem *-ka*

Jsou reprezentovány univerbizáty konkurujícími souslovím s posesivním adjektivem:

Strakovka 801 – Strakova akademie 921 (někdy i metonymicky – Švédská Strakova = sídlo švédské vlády)

Špálovka 484 (381 Malá Špálovka) – Špálova galerie 540

Tyto dva názvy jsou užívány i v publicistických textech v kontextu jazykových prostředků stylově neutrálních, zřejmě tedy postupně přestávají být vnímány jako substandardní.

2.4.2.1. Názvy se sufixem *-ák*

Opět jde o instituce pojmenované podle budovy, odpovídající sousloví také mívá v názvu často slovo *dům*. Univerbizáty konkurují souslovím:

– s adjektivem se sufixem *-ní*:

Beseďák 1 – Besední dům 2017

Dělnák 198 – Dělnický dům 2285 (dnes často klub *Dělnák* apod.)

Národňák 5 – Národní divadlo 40553

Obecňák 15 – Obecní dům 8087 (nejčastěji v Praze)

Reprezenták 5 – Reprezentační dům 94

– s adjektivem se sufixem *-ový*:

Lidák 62 – Lidový dům 9336

– s adjektivem se sufixem *-ský/-cký*:

Kaťák 21 – Katolický dům 1321

Společňák 3 – Společenský dům 4773

Zejména u univerbizovaných variant vlastních jmen vystupuje substandardnost výrazně do popředí.

Srovnáme-li výskyt univerbizátů v různých typech textů a jejich frekvenci s frekvencí sousloví a stylovou hodnotu obou skupin konkurenčních pojmenování i jejich vlastnosti slovtvorné, potvrzují univerbizované názvy institucí dosavadní zkušenosti s univerbizáty z jiných významových skupin.

Slovtvorná soustava univerbizátů je stále výrazně jednodušší než slovtvorná soustava primárních derivátů, stejně jako je jednodušší soustava univerbizovaných názvů institucí než soustava názvů institucí – derivátů primárních.

Tvoření univerbizovaných názvů institucí odráží, podobně jako tvoření jiných univerbizátů, výrazně méně inovací než tvoření derivátů primárních. Celkově se univerbizáty včetně univerbizovaných názvů institucí tedy překvapivě jeví ze slootovorného hlediska jako více konzervativní než primární deriváty.

I když většina univerbizátů patří spíše ke slovům substandardním, a platí to především o univerbizovaných názvech institucí, existují univerbizáty standardní, popř. univerbizáty terminologické. Jako standardní jsou užívány názvy škol typu *devítiletka, jedenáctiletka, jednotřídka*. Stylová diferenciacie existuje i uvnitř substandardních univerbizátů, lišících se především mírou expresivity: nejnižší stupeň expresivity mají výrazy se sufixem *-ka*, hodnoceny obvykle jako hovorové, většina ostatních patří do vyjadřování slangového. Stylová hodnota se odráží i ve frekvenci: názvy škol odvozené od složených adjektiv a užívané jako standardní výrazy mají vyšší frekvenci než odpovídající sousloví nebo frekvenci nižší, ale srovnatelnou. Většina ostatních univerbizátů má frekvenci mnohonásobně nižší než odpovídající sousloví. Výjimkou jsou slova *hudebka, sociálka, berňák a učňák*. Se souslovím srovnatelnou frekvenci mají pak některé univerbizáty hovorové (*kriminálka, průmyslovka*). Substandardnost většiny univerbizátů se odráží také v tom, že jsou tvořeny z redukovaného kmene základového slova, popř. od jediné slabiky (*Kat'ák, peďák, filda, pajda*).

Jak bylo opakovaně uvedeno, zejména u názvů institucí, které se pravidelně objevují v textech oficiálních – úředních, odborných, formálních publicistických, je často výrazně pocíťována neoficiálnost a substandardnost jejich univerbizovaných podob, a to především u jednoslovných názvů státních institucí se sufixem *-ák, -árna, -da*. Přesto se však s některými substandardními a expresivními názvy setkáváme i ve formálních textech, především publicistických. V takových případech však někdy hraničí jejich užívání s nedbalostí vůči zásadám jazykové a řečové kultury.

Literatura

- Čechová M., Krčmová M., Minářová E., 2008, *Současná stylistika*, Praha.
- Daneš F., 1967, *Obecné názvy míst*. – Dokulil, M. a kol. *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*, Praha, s. 434–476.
- Dokulil M., 1962, *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*, Praha.
- Dokulil M., 1982, *K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvláště transpozice*. „Slovo a slovesnost“ 43, s. 257–271.

- Hebal-Jeziarska M., 2008, *Výzkum morfologické variantnosti prostřednictvím ČNK. – Grammar & Corpora. Gramatika a korpus 2007*, eds. F. Štícha, M. Fried, Praha, s. 345–351.
- Hubáček J., 2003, *Výběrový slovník českých slangů*, Ostrava.
- Chloupek J., 1986, *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*, Brno.
- Jedlička A., 1969, *Univerbizace a multiverbizace v pojmenovávacích strukturách*, „Slavica Pragensia“ 11, s. 93–101.
- Karlík P., Nekula M., Pleskalová J. a kol., 2002, *Encyklopedický slovník češtiny*, Praha.
- Prošek M., 2005, *O jednom typu univerbizovaných pojmenování míst na -ák*, „Naše řeč“ 88, s. 57–66
- Slovník spisovného jazyka českého I–VIII*, 1989, Praha.
- Sochová Z., 1966, *K slovtvorné a stylvotvorné charakteristice mluveného jazyka*, „Naše řeč“ 49, s. 81–87.
- Szczepańska E., 1994, *Uniwerbizacja w języku czeskim i polskim*, Kraków.
- Štícha F., 2008, *Usage, frequency, and grammaticality. – Grammar & Corpora. Gramatika a korpus 2007*, eds. F. Štícha, M. Fried, Praha, s. 285–291.
- Štícha F., 2012, *Tvoření slov. – Gramatika češtiny*, ed. F. Štícha, Praha (v tisku).
- Těšitelová M., 1967, *Útvary předponové. – Dokulil M. a kol., Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*, Praha, s. 679–727.

Univerbizates in the names of institutions – the stylistic value, expressiveness and their proper or unsuitable usage

The names of institutions in the Czech language are:

- multi-word lexeme/collocation: *průmyslová škola, úřad práce*;
- one-word lexeme – primary derivatives: *ohlašovna, knihovna*;
- “univerbizates” – words formed by fusion of multi-word lexeme: *průmyslová škola, úřad práce* (multi-word lexemes) – *průmyslovka, pracák* (univerbizates).

Names of institutions that are formed as univerbizates, are almost stylistically marked. They are stylistically differentiated: some of them are standard (*devítiletka, jednotřídka*), others are slightly substandard – colloquial (*průmyslovka, akciovka*) or more substandard – slangy: *učňák, berňák, děcák*.

The process of derivation of univerbizates is not so varied as derivation of the primary derivatives. Most univerbizates – names of institutions are formed by several suffixes: *-ka, -ák*, rarely by suffixes *-áč, -da, -árna*. There are only substantive univerbizates and probably no adjectival, verbal or adverbial univerbizates. The word-forming of univerbizates is quite conservative compared to the word-forming of other words in Czech.

Keywords: *univerbizates, multi-word lexeme, stylistic value, adequacy using, cultured speech.*